

Las valladas renanas e lur nums

Objekttyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch**

Band (Jahr): **9 (1993)**

PDF erstellt am: **21.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Las valladas renanas e lur num

Cuntegn

I La Surselva

1. Il num Surselva, ina denominaziun plitost tardiva

- a) Tgei ch'el dessejna e significhescha
- b) Egl emprem temps miez in num aunc pauc enfirmiu
- c) In ligiom marcant

2. La Surselva, tiara cun biars caums

- a) La Cadi, il stadi dil Segner
- b) Vias ord la Desertina
 - α) La Val Medel e las minieras d'argien
 - β) La Val Tujetsch, l'empunadira cun Ursera
- c) Sursaissa/Obersaxen: ils emprems Gualsers
- d) La Lumnezia/Lugnez: Resuns lepontics
- e) Davos la stretga dallas «Luchneren»: Val ni Val s.Pieder
- f) In vast priel: La Foppa/Gruob
- g) La Stussavia/Safien: La val dalla Rabiusa

II La Sutselva

1. Il Plaun

2. La Tumliasca/Domleschg: La stiva biala e tiara dils castials

3. La Val Schons/Schams: La biala val

III Allas fontaunas dil Rein Posterior: Valrein ed Avras

1. Valrein/Rheinwald

2. Avras/Avers

22. Las valladas renanas e lur nums

I La Surselva

1. Il num SURSELVA, ina denominaziun plitost tardiva

La Ligia Grischa, numnada era la Part Sura, ha enconuschentamein dau siu num al Grischun, anzi fullau via al num «Graubünden». Il svilup d'in num per la regiun artadra dalla Ligia Grischa, che ha cuntinuau pli u meins igl anteriur intschess, ei denton buca sefatgs senza impediments.

Cheu ils davos dus decennis ha il num Surselva giu bia cuida. Mo igl ei ver ch'el ha giu gia pli da vegl ina certa cuntinuitad, cunzun tier ils Romontschs sez. Canzuns popularas e versets d'affons relatan dad el savens. Cuors per propi ha el survegniu pér en la secunda mesadad dil 19avel tschentaner entras il moviment romontsch, quei che s'exprima abundontamein en poesia e canzun, oravontut en l'enconuschenta collecziun da canzuns da Hans Erni.

En sesez ha pér il slontsch economic-turistic dapi ils onns sissonta dau nova vigur al num (Pro Surselva, Corporaziun da vischnauncas Surselva, inscripziuns stradalas). Ussa ha era la Part Sura siu num renconuschiu e marcant. E quel ha igl avantatg enviers differents auters dad esser transparents e capeivels en ses elements constitutivs.

a) Tgei ch'el dessegna e significhescha

Il num SURSELVA vala pigl intschess sur igl Uaul Grond da Flem, naven dil cunfin historic d'Auas Sparsas, denter Trin-Mulin e Flem, tochen sil Lucmagn e sin l'Alpsu. El cuntinuescha denominaziuns dil temps miez tumpriv, la fuorma documentada latina *Supra Silua* (1254) ni il tierm tudestg *Ob Flym Wald*. Selva ei il plaid vegl latin/romontsch per igl «uaul», da casa aunc oz empau dapertut el Grischun els nums locals (Selva/Tujetsch, Sielva/Müstair, Salaplouna/Mustér, Mezzaselva) e che ha stuiu far plaz al tudestg «Wald».

b) Egl emprem temps miez in num aunc pauc enfirmiu

Autras denominaziuns muossan ch'il num SURSELVA fuva aunc strusch currents egl emprem temps miez. La concorrenza havess tgunsch saviu ad haver il damogn sur dad el.

Entschiet ha ei cul num CURWALA 'tiara dils Wals u Welschs', documentaus gl'onn 865. Quei num haveva da sia vart priu il post digl anteriur RAETIA CURIENSIS (la Rezia da Cuera). Pli tard eis el ius

vi sin quei che nus numnein oz la Surselva ed ei restaus vivs tier ils habitonts dalla Val Blegn e dalla Leventina.

En l'emprema mesadad dil 9avel tschentaner, gl'onn 831, cumpara el schinumnu Urbari imperial il num TUPERASCA. Tals nums cun la finiziun *-asca* van savens anavos sin flums/uals u sin vals. En nies cass seligia la finiziun cul num digl uclaun Tuora sper la via veglia che va da Con/Flem a Sagogn. Schebein Tuora sedrezza tenor la val da Lags, ni, e quei ei pli probabel, sch'el empunescha vid la Ruinaulta, la cavorgia dil Rein, ch'entscheiva cheu, ei buca da decider. La regiun administrativa dalla Rezia da Cuera, il schinumnu *ministerium in Tuverasca*, vegn ad haver cumpigliu oravontut la Foppa e la Lumnezia.

Enzatgei pli tard s'annunzia il num MUENTENEN (documentaus 1263 sco *in Montanis*, lu era sco *Mùntina*, *Mùntennen*, *Mùntinen* etc.), nums ch'il versau G.C. Muoth ha interpretau scochemai sco cuncontrast cun il Plaun, vul dir cun il *ministerium in Planis*. Era quei num serefereva alla Foppa e Lumnezia.

c) In ligiom marcant

Cun igl exempel dil num (u dils nums) per la Surselva sesarva in interessant capetel da historia linguistica e culturala. E ton vala senz'auter era per las denominaziuns d'autras valladas.

Il resultat, il num SURSELVA, ei buca da sutestimar sco giavun marcant en ina vasta regiun cun vals e valladas che sedefrastgan sin differentas varts.

2. La SURSELVA, tiara cun biars caums

a) La CADI, il stadi dil Segner

Il num LA CADI ei enconuschents e documentaus dapi 1371 sco *Lacadey* e 1376 sco *Lacade*. Mo el vegn ad esser bia pli vegls. Iso Müller suppona ch'ei setracti d'ina creaziun benedictina, franconica, partend da fuormlas sco *homines case Dei Disertinensis* 'la gliעד dalla Claustra da Mustér'. Igl ei per nus buca impurtont da saver, schebein la formaziun CADI ei naschida ord il genitiv CASA DEI, ni plitost, sco quei che J. Jud manegia, ord ina cumposiziun cun il dativ possessiv (d'appartenenza). La fuorma *Lacadey* en in document blegnes plaida onz pil genitiv.

Il num LA CADI defineva oriundamein igl intschess dalla claustra, naven dil dargun da S.Pieder u dil Tschar sper Tavanasa tochen tier la Crusch sil Lucmagn. Fetg probabel ch'el ei sebrattaus cun in num pli vegl, numnadamein cun *Desertina* 'desiert', che ha schau anavos ses fastitgs el num Disentis.

La Cadi, vosta ensivians sin Trun, Rabius, Sumvitg. Davostier il Badus

Ch'il num *Cadi* u *La Cadi* ei vegls e ch'el ei staus populars e disponibels cumprova il num semegliont per in'otra ligia, quella dalla *Casa da Diu*, fundada 1367. Ella seclamava gia dil temps da Champel (Topografia) *la Chiadè*, pli tard *Lia da la Chadè* (era: *Cadè*; per sursilvan dils 1645 *Cadi da Cuera*). Era en quei cass sto il pugn da partenza esser stau ina fuormla *homines domus dei* (1258). La denominaziun tudestga «das gemeine Gotteshaus» per la corporaziun dallas vischnauncas dalla medema ligia plaida medemamein persuerter. Igl ei strusch da presumar ch'il num seigi vegnius transferius analogicamein sin la *Ligia dalla Casa da Diu*.

b) *Vias ord la Desertina*

Davos las stretgas dalla *Saissa* (Saxa) e da *Cavorgia* schain las pli aultas valladas: Medel e Tujetsch, l'ina viers il Lucmagn, l'otra viers

l'Alpsu. Anteriuramein contonschev'ins quellas sur ils cons situai davontier, sur ils *Mompés*.

α) *La Val Medel e las minieras d'argien*

Da quellas duas untgidas ha la via sur il Lucmagn giu per la claustra d'entschatta enneu ina muntada pli gronda. Il Lucmagn, promovius entras ils Ottons, ha dirigiù, sco Iso Müller scriva, naven dil 10avel tochen il 12avel tschentaner il destin dalla claustra. Enta Medel se-cattavan era minieras d'argien, ch'igl avat Giachen de Buchhorn ha affittau en in temps sgurdinau, 1365/66, ad interprendiders dils Quarter Cantuns e cheutras leventau malruaus en l'atgna tiara. Sco la tradiziun relata, ei igl avat vegnius assassinaus sper la punt d'Urlengia.

Robert de Planta, ch'ei sefatschentaus denter auter intensivamein cun las minieras el Grischun ed oravontut cun ils fastitgs da minas e minieras els nums, deriva ils nums Medel/Lucmagn e Medels/Valrein da minieras. El parta d'in tschep grec-latin *Méttallum* enstagl *Mettàllum*. El latin tardiv significava il plaid daveras buca mo «metal», mo-bein era «mina» u «miniera».

Remarcabel eis ei ch'ils historiografs localiseschan mai las famusas minieras d'argien da Medel. Seigi sco ei vegli, il plaid local Medel u semegliant cumpara meinsvart ell'Aulta Italia.

Percass ch'ins va buca d'accord cun la derivonza survart descretta, san ins patertgar cul romanist Giusep Huonder vid il latin META'pé-tga, mantun'. La Val Medel ei stada ensemen cun Tujetsch igl intschess per excellenza dils «maders» e dallas «meidias», q.v.d. nua ch'ins fageva sillas palas u sils maders fein a pastg e mantunava quel sin las meidias avon che transportar el a val.

β) *La Val Tujetsch, l'empunadira cun Ursera*

La vallada entscheiva sur Mompé-Tujetsch e sestenda en plirs sca-lems tochen si tiel Calmot. «Nua ch'il Rein nescha», aschia scriva il historiograf latin Strabo, «avdeschan pigl emprem ils Etuats ellas muntognas dall'Adula». Conradin de Mohr identifichescha ils Etuats senza pli bia quitaus cun ils Tuatschins e lur vischins. Che il num *Tujetsch*, tud. *Tavetsch*, cuntinueschi quei plaid latin ei denton pauc probabel. Ludovic Steub, in advocat bavares e passiuonau dils nums locals grischuns e retics, ha gia fatg attent che nums sco *Tujetsch*, *Tavanasa*, mo era il num gia menziunau *Tuverasca e Tavau*, tal. *Tavate*, tud. *Davos* hagian in tschep cumineivel. Era partenent la muntada dil tschep arriva el damaneivel dil misteri. Pér Giachen Caspar Muoth ha denton stabiliu il ligiom cun il plaid latin TOVUM per TUBUS 'bischel'. Sco «bischel» u «stretga» vegn en nies cass en

damonda la *Cavorgia* ch'entscheiva a Cufions sut Sontga Gada e che setrai tochen si sut Sedrun.

c) *Sursaissa/Obersaxen: Ils emprems Gualsers*

La *Sursaissa* san ins ualvess numnar in caum u ina stanza dalla Surselva, anzi plitost in plantiu cun vesta libra ensi- ed engiuvians. Ils emprems Gualsers, ch'ein secollocai cheu, sco Iso Müller ha constatau, gia tschien onns avon l'immigraziun gualsra per propi, han strusch schau tschaffar dalla bellezza dils loghens. Lur nova patria han els d'engraziar alla nova orientaziun politica dil stadi claustral, che fuva lu lundervi da promover ils ligioms sur l'Alpsu pli fetg che quels sur il Lucmagn enviars il miezdi. Ils fastitgs dils novs colonists ein d'engartar naven dalla Val d'Ursera, la part su da Tujetsch (Tschamut, Selva), la Val Medel, mo era autrova en aclas ed uclivas sils aults dalla vallada, e lu secapescha era en divers documents. El niev intschess ein els fruntai sils Romontschs ed han sviluppau plaun allaga cun quels ina convivenza plitost jastra a lur atgna natira serrada e da lur persei. Emprests linguistics, mo era biars nums locals bilings, per sem. *Cuort/Meierhof, Viver/Affeier* dattan perdetga persuentier.

Il num latin *Suprasaxa* el testament da Tello (765) ei daventaus il num romontsch *Sursaissa*. Cun quel dessignavan ils Romontschs era il Surmir, numnadamein per distincziun la *Sursaissa romontscha*, mo era la vischnaunchetta *Says* silla terrassa sur Termin (Trimmis). Pér sin fundament dil num *Sursaissa* ha ei dau ina translaziun verbala en la fuorma da *Obersaxen*, anteriuramein era: *Uebersaxen*, v.d. il num per la tiara sur las preits-crap sul Rein.

d) *La Lumnezia/Lugnez: Resuns lepontics*

La *Sursaissa* cunfinescha sper Vallata cun la vischnaunca da Surcuolm, che fa senza gia part dalla *Lumnezia*. Questa cumpeglia igl intschess dil Glogn e dil Rein da Val, la *Lumnezia* per propi e Val u Val s.Pieder (St.Peterstal) che significhescha era il vitg da Val sco tal. Dapi decennis propaghescha ins ina fuorma miez miur e miez utschi, numnadamein *Val Lumnezia*, ton per anflar in numnader cumineivel, mo dil tuttافاتg encunter la tradiziun.

Ein ils Lumnezians tenor lur mentaliad auters ch'ils vischins vidvart il Mundaun e silla Cadi? Sch'ins legia attentamein Toni Halter en sias raquintaziuns, ston ins bunamein schar valer quei. Gia il vegl Niculin Sererhard haveva cumpatg sias informaziuns en quels risguards. Els seigien crius e marzials, adina prompts da dar sec. Cun-

zun a caschun dils marcaus da Glion cu els fruntien sin quels da Flem, era lezs buca gest ils pli maneivels.

Giachen Caspar Muoth, che nus havein entupau gia pliras gadas en connex culs num local, vul buca propi s'exprimer davart la derivonza dil num Lumnezia/Lugnez. Tonaton fa el ina allusiun, ch'ei daventada il pugn da partenza per la declaraziun dad oz. «Era fussi in connex dil num culs *Leponts* en la fuorma Leponetes, e quei per motiv che la part dadens la Val Miedra hagi adina giu stretgs contacts cun il Tessin, buca giudvia». Ei vess mo pli duvrau la dretga finiziun e la ragisch pil num, *Leponetia*, fuss stada perfetga.

e) Davos la stretga dallas «Luchneren»: Val ni Val s.Pieder

Gia cronists dil 16avel tschentaner mettevan en connex ils Leponts cun nossas regions, denton buca ton cun la Lumnezia sco plitost culs Gualsers u Vällers enta Val. La cumprova persunter cartevan ins dad haver anflau en lur lungatg singular da tempra «*Lepontisch deutsch*». Quei ei da capir aschia ch'ins veseva aunc dil temps da Tschudi e Stumpf el vegliuord lungatg gualser propi la stresa da lungatg la pli veglia, e quei era enviers il romontsch.

Ils Vällers ein - sco nus savein oz - vegni neu da Valrein ed ein secollocai ella val davos las «Luchneren». Mo cu els han superau las stretgas ni surmuntau ellas sur ils aults vi encunter la Lumnezia, ha ei dau tensiuns e svaris. Il cont Gion de Sax-Mesauc e l'entira cuminonza romontscha da Lumnezia («*ganz gamaind die von vater stam Romansch sind Inluginz*») han relaschau 1457 ina lescha che dueva impedir l'immigraziun da glied jastra, igl acquist dil dretg da vischinonza, la cumpra da casa e cuort e maridaglias cun ils indigens che fussen da tschep romontsch («*die von vater stam Churwalchen wärind*»). Schegie ch'il tierm «Romansch», pia la noziun da lungatg, vegn accentuaus el text, eisi buca da supponer ch'il lungatg sez fuvì il crap da scarpetsch, biaronz l'appartenenza dalla glied en Lumnezia, lur status e lur dretgs, che resplendevan cert el lungatg.

f) In vast priel: La Foppa/Gruob

Ferton ch'il num La Cadi exprima ina clara appartenenza da sia populaziun alla claustra da Mustér e ch'el secuarcla era cugl intsches dil cumin correspondent, ei la situaziun pli cumplacada en la part sut dalla Surselva. *La Foppa/Gruob* ei bein in num vegl, mo en sia muntada plitost in incert e diffus. El denominescha la butschida da Glion cun ses urs e sias terrassas, d'entscheiver cun Vuorz/Waltensburg (Uors la Foppa) e sesperdend en la cavorgia dalla Ruinaulta.

Cheu el cor dalla Surselva, el vonn dalla val pli migeivel, numna-damein a Sagogn e Glion, havevan ils Victorids in considerabel possess. Ins va strusch en err, sch'ins suppona ch'il num *La Foppa/Gruob*, documentaus entuorn 1400, hagi cuntinuau la denominaziun pli veglia *Tuverasca*.

Enviers la Foppa fuvan era ils «Libers da Lags» orientai, schinumnai «libers» (gemeinfreie), spargliai en Surselva e Tumliasca, cun in center da gravitaziun a Lags e Sevgein e cun lur liug da dertgira a *Saissafratga/Castrisch* sper la punt sur il Rein. Els vegnan ad haver giugau ina rolla impurtonta el process che ha menau naven dil feudalissem alla democrazia.

g) *La Stussavia/Safien: La val dalla Rabiusa*

La *Stussavia*, ad ella appartegn oz era la vischnaunca da Tenna, ei bein la val laterala dil Rein la pli selvadia ed impressiunonta. Ella se-stenda naven dil Bärenhorn el sid tochen giuaden ella cavorgia da Versomi. La *Rabiusa*, l'aua dalla val, ha siu num cun raschun dil plaid «rabia, ravgia» (gretta). Gia Niculin Sererhard numna il flum il «Wütrich». «Rabius(a)» fuva enzatgei sco in tierm appellativ per auas cun cuorsa violenta. Aschia anflein nus el era tier autras vals, per semeglia la Rabiusa che vegn giu da la Val da Curwalda e che sbucca a Passug ella Plessur.

Cunquei che la via da Versomi ella val ei vegnida construida pér 1885, san ins imaginar, tgei impurtonza ch'ils auters access, numna-damein neu dalla Muntogna sur ils pass da Tavellas (Glas), Pischolas e sur il Cuolm da Stussavia ston haver giu. Quei resorta era da cheu che la claustra da muniessas da Cazas veva en Stussavia 13 beins pli gronds tributaris en taglia.

Era quella val cun ses numerus uclauns, spatitschai cunzun silla spunda seniastra, ha survegniu sia tempra dils Gualsers. Els ein arri-vai neu da Valrein sur il Cuolm da Stussavia el 14avel tschentaner ed ein penetrai in tec allagada enviers nord. Culegnas gia existentas romontschas, forsa misès e loghens da dimora temporara, ein vegnidas germanisadas, per semeglia *Malönia* (plitard Talkirch), *Zalön* (Platz), *Gün* e *Salpänna* (Neukirch).

Il num dalla val resista ad ina explicaziun perschudenta. Dils dus nums *Stussavia* e *Safien*, ei igl εμπrem pli vegls ed autentics e documentaus gia 1219 sco *Stosavia*.

Tenor il Cudisch da nums patertgava R. de Planta ad ina derivonza preromana. Sco quei ch'il num dil flum *Moesa* ei cuntenius el num dalla *Val Mesauc*, al qual ins hagi aschuntau la finiziun – AVI pils av-

donts ed ina finiziun – AVICO pigl intschess, aschia savessi esser stau il cass era per Stussavia. Ei la hipotesa gesta, stuess ins veser el tschep *Stuss-*, *Stoss-* il vegl num dil flum dalla val ch'ei lu ius vi sin il num *Rabiusa*, l'aua rabiusa.

II La Sutselva

1. Il Plaun

Astg'ins subsumar senz'auter sut quei num ils cumins da Trin e da Razen? La damonda ei aviarta. Fatg ei che quella regiun ei vegnida numnada sco cuncontrast alla part «in montanis» (*Müntenen*) cul tierm «in planis», pia *Il Plaun*, per tudestg *Imboden*. La situaziun sut igl Uaul grond da Flem, sut la Ruinaulta, la confluenza dils Reins a Rehanau-La Punt dattan en egl e documenteschan l'impurtonza pigl access, d'ina vart viers la Surselva, da l'otra viers il Grischun central. A quei s'aschunta la diagonala da Tumein sur il Cunclas, tut auter che pauc impurtonza en temps vargai.

Alla periferia da Panaduz han ins anflau ina necropola pli gronda ord la tarda antiquitad, cun fossas e sepulturas alla paganila e talas pli frequentas dils emprems temps cristians en Rezia. A Razen dat la veglia baselgia da Sogn Gieri perdetga per l'emprema derasaziun cun pleivs. Igl imposant casti da Razen (documentaus 1288) plaيدا per la ferma tempru feudala. Quei vala era pil casti da Crap Sogn Parcazi sur Trin-Porclis che fuva egl ault temps miez il center dil cumin da «Hohentrins».

2. La Tumliasca/Domleschg: La stiva biala e tiara dils castials

Entras las biaras informaziuns partenent la specia da colonisaziun el testament da Tello (765) survegn la Surselva (cunzun la Foppa/Gruob dad oz) ina peisa singulara ed atgna per gliez temps. Naven digl iral dalla val tochen si tier las alps sepresenta a nus ina cuntrada formada e cultivada tras. «Scripta manent», sedi ei, documents restan ed ein da cuoz.

Quei astga denton buca far disparer che la fundaziun tellonica da beins en Surselva alla claustra da Mustér formava mo ina part dil possess dils Victorids. La part d'ierta pli accessibla, la *Tumliasca*, la vallada tumpriva e sulegliva, havevan els salvau sabiamein per sesez. Igl uffeci da viztum, il statalter digl uestg, documentaus per pli tard en detagl, la claustra da muniessas da Cazas ed ils numerus castials,

nua che la noblezia bassa viveva, lain buca dubitar dalla muntada dalla vallada.

Il ministeri *Tumilasca* cumpigliava oriundamein aschibein igl in-schess dalla vart dretga sco quel dalla vart seniastra dil Rein. El s'extendeva da nord a sid, naven dalla Punt Arsitscha spel Rein sut il casti da Giuvaulta (Hochjuvalt) entochen tier las stretgas dall'Alvra encunter las Miras/Schyn e quella dil Rein Posterior viers Schons. Pér plitard ei il num Tumliasca vegnius restrenschius sin la regiun dretg dil Rein. Per las spundas da vart seniastra ei il num *Muntogna* penetraus che ha lu fatg plaz pli e pli al num da casti «Heinzenberg».

El fons dalla val dominescha il vast casti da *Reziaulta*. Da vegl en-neu ha el valiu sco il cor dalla Rezia, per aschidadir sco il simbol en crap dalla antiquitad, perdetga era pil menader Retus, che duei haver dau siu num alla tiara. Dad el, igl Etrusc, che fuva tenor la detga fugius per mitschar als Celts cun ses adherents si dalla «Thuscia» el-las Alps, relata era il num dalla vischinonta localitad da Tusaun. Aschia capesch'ins tgunschamein ch'ins ha midau il num oriund dil casti, numnadamein «Hochrialt» (tenor ils nobels de Rialt) en la fuorma Reziaulta (Hohenrätien).

Igl ei buca suprendent che denominaziuns doctas (interpretaziuns da nums ord la vesta da persunas cultivadas) han giugau en quei in-schess ina rolla particulara. Cunzun tier glied ord la stresa sociala superiura rinforzavan ellas la schientscha da sesez.

A semegliantas interpretaziuns ei era il num dalla vallada *Tumliasca/Domleschg* (documentaus l'emprema gada 1117) staus sut-tafretgs. In clima emperneivel e migeivel, terren fritgeivel, cun bia pumera, quei secunfageva fetg bein cun *Vallis domestica*, quei vul dir la «val dumiastia, migeivla». Atgnamein savev'ins gia el 18avel tschentaner ch'ei fuva autruisa ed in bionton pli sempel. H.L. Lehmann (Patriotisches Magazin 1790), che fuva staus 8 onns scolast privat tier la famiglia Jecklin a Roten (Rodels), haveva buca engulau sia sabientscha. «Das schöne Domleschgerthal», scriva el, «(Vallis Domestica) Tumleschg, soll nach einigen seinen Namen von dem Dorfe Tumils, welches an und auf Hügeln (Tumulus) erbaut ist erhalten haben». Ludvic Steub e Giachen Caspar Muoth han surpriu talas interpretaziuns. R. de Planta da sia vart ha precisau 1925 che Tumegl/Tomils, grazia a sia posiziun climatica privilegiada e bein protegida, seigi il liug il pli vegl, probabel preroman. Ei seigi buca sclaus ch'il num anteriur seigi vegnius daus per latin cun *Tumbiculus*, vul dir «con, collina». Dad el anora han ins lu dau il num all'entira vallada, numnadamein *Tubic'lasca/Tum(i)gliasca*. La formaziun parallela cun il surmenziunau *Tuverasca*, la val da Tuora, ei surpren-

denta. Poeschel manegia dapli che il con, che hagi dau il num, seigi stau la muota cun la veglia baselgia dalla val, S.Luregn sper Pasqual.

3. *La Val Schons/Schams: La biala val*

Vargond Tusaun e la stretga dalla Viamala e vegnend da Rania encunter Ziraun, seslada l'egliada anetgamein e marvigliusamein. Ins capescha scochemai, pertgei che la *Val Schons* ha survegniu igl attribut «la biala val». Igl ei sco in paradis denter cavorgias, quella dalla Viamala e l'otra plinensi, quella dalla Rofla u dalla Punt-Crap. «Orts denter cavorgias», stuess ins aschuntar, cunzun sch'ins cumpeglia era il caum sura, ni sco quels da Schons din «las duas Farreras», Farrera (Ausserferrera, era: Fräila, Fareila) e Calantgil (Innerferrera).

Igl ei pli ch'enconuschent che la ruta dil Spligia ha giugau ina rolla impurtonta da haheias enneu. Els itineraris romans cumparan successivamein da sid a nord las staziuns da Clavenna - Tarvessedum - Cunuaureu (Pass dil Spligia) - Lapidaria etc. Il davos, Lapidaria, han ins identificau per part cun Andeer (J.Jud), per part cun Ziraun (Chr. Simonett).

Igl ei oz l'opiniun cumina che la Viamala eri dil temps roman aunc buca accessibla. Pia stueva la via romana reiver dalla spunda seniastra da Schons siadora tochen si Saissa per lu descender giu viers Tusaun.

Egl Urbari imperial (831) ei in «beneficium Feronis in Sexamnis» menziunaus. Forsa ei quei passadi staus la cuolpa ch'ins ha interpretau il num da Schons faulsamein sco «tiara dils 6 flums». Fetg baul 1141, secatta era gia la fuorma «Schischams». Il cronist grischun Champel remarca ch'ils Romontschs ditgien «Sessam», ils Tudestgs perencunter «Schamps». Niculin Sererhard alleghescha treis fuor- mas: tudestg Schams, romontsch Schons e talian Sassam. La ponderaziun che Chr. Simonett fa, che Lapidaria e Sassam seigien iden- tics, ei buca giudvia. Probabel ha Sassam, dil latin SAXUM 'crap, grep', unius cun ina finiziun da character collectiv -AMEN, supprimiù il num pli vegl Lapidaria. Il resultat dalla midada digl -x- latin ei en- conuschentamein differents e buca unitars. Aschia anfl'ins il resultat -x- > -ss- (Sassiala, Sassal) sper -ais- (Sais, Saissa), mo era la varian- ta *sch-* (per semeglia latin EXAMEN, che daventa sursilvan schaum, schaumna (d'aviuls). Nuot impedescha pia da schar valer la deri- vonza dil latin SAXUM 'crap, grep'. Schams/Schons ei dil reminent in dils paucs nums dubels, nua ch'ils dus lungatgs, romontsch e tudestg, han generalisau igl -s *final* buca etimologic.

III Allas fontaunas dil Rein Posterior: Valrein ed Avras

1. Valrein/Rheinwald

Igl onn 1789 vulevan treis miedis serender tier igl alpinist Pader Placi à Spescha. Mo els han scumbigliau Medel/Lucmagn cun Medels ed ein setschentai en Valrein. Ils medems nums, che nus havein gia menziunau plinensi, quei plaيدا persunter che era Valrein seigi staus colonisau zacu da Romontschs, empau semegliont sco en Val, si Sursaissa ed en Stussavia.

Il num *Valrein* deriva dalla cumposiziun latina «in valle Reni» (documentau 1274), ni «Vallis Rheni» (documentau 1451), per talian *Valle di Rheno* ni *Valdireno*. La val sestenda naven dalla Rofla (Punt-Crap) tochen tiel Cuolm da Valrein (Rheinwaldhorn) e cumpeglia las vischnauncas politicas da Valrein (Hinterrhein), Medel (Medels), Nueinas (Nufenen), Spligia e Sur (Sufers). Che tuttas han in num romontsch plaيدا a mintgacass per ina stretga convivenza denter Romontschs e Tudestgs. Da Medel ensiviars cumpatg che la val fuva avon 1300 aunc strusch urbarisada. Alla fin dil 13avel tschentaner, exactamein igl onn 1274, ein ils colonists gualsers arri vai ord la Val Formazza (Pomat) e da Simpeln. Ils signurs de Sax-Mesauc havevan clamau els ed il barun Walther de Vaz ha plitard, sco successur legitim, priu ils Tudestgs dall'entira val sut sia protecziun.

Daco eis ei vegniu tier il num *Rheinwald*? El ei nuot auter ch'ina adattaziun en bucca tudestga, numnadamein *Valrein* > *Rheinwal* respectiv *Rheinwald* cun empunir vid «Wald» (uaul).

Da Valrein anora han ils Gualsers colonisau Val s.Pieder, Stussavia, Avras ed oriundamein era la terrassa da Flex, la Val Faller en Surmir e Mot (Mutten) .

Ils onns 40 fuss il Valrein, silmeins grondas parts, bunamein svanius sut l'aua, laguttius entras gronds lags da fermada per la forza electrica. Mo sco ils vischins d'Ursera, aschia han era ils Gualsers da Valrein resistiu allas tentaziuns da vender lur tiara.

2. Avras/Avers

La Val d'Avras setrai naven dallas duas Ferreras da Schons cun Cresta en duas secziuns tochen tiel pli ault vitg: *Giuv* (Juf; 2134 m.s.m.). Il caum sut cumpeglia il tschancun naven da Campsut tochen Cröt cun vitier la Val Madris, la part sura la val da Giuv e la Val Bregalga.

1655 vivevan 500 persunas en Avras, 1870 fuva la populaziun se-reducida sin 298 persunas, 1937 tenor in rapport dil giuven Max Frisch a strusch 200 persunas. Pia in constant declin.

Che la val ei stada orientada antruras zun fetg enviers sid ei buca da smarvigliar, sch'ins fa persenn, tgei impediments d'access che se-presentavan avon ch'ins hagi baghegiu vias naven da Campsut. El cudisch da J.R. Stoffel san ins leger, tgei pitgiras ch'ils dad Avras havevan oriundamein dad arrivar on Schons.

Il num *Avras* (*Avers*) vischina il Cudisch da nums retic cun il num da liug talian *Avero*, che sesanfla a nordost da San Giacomo. Essend ch'ils Clavennascs possedevan gia baul alps sin la spunda nord (per semeglia la Val di Lei), eis ei buca sclaus che era Avras fuva oriundamein ina tala.

